

В. Шенітько, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Проблеми застосування психологічного впливу на досудовому слідстві (в контексті дотримання прав людини)

Додержання прав і свобод людини стає критерієм цивілізованості країн сучасного світу. Формування соціальної, правової, демократичної держави в Україні передбачає необхідність всебічного розвитку прогресивних інститутів, захисту загальнолюдських цінностей, пріоритетного забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Демократичні процеси, що відбуваються в нашому суспільстві, мають стосуватися й забезпечення прав і свобод людини у галузі кримінального судочинства. Тому існує необхідність у перетворенні органів досудового розслідування на органи, що діють за справжніми гуманістичними принципами. Справедливими є слова, що лише на підставі неухильного дотримання закону всіма професійними учасниками кримінального судочинства і в результаті змагальності між ними можна здійснити об'єктивне кримінально-процесуальне дослідження злочину, вирішити питання про винуватість чи невинуватість особи, стосовно якої здійснюється кримінальне переслідування, ступінь її кримінальної відповідальності і відповідного покарання для винуватого¹.

Необхідно звернути увагу на положення міжнародно-правових документів, які містять пряму заборону деяких форм впливу. Зокрема, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права проголошує, що ніхто не повинен зазнавати катувань чи жорстокого, нелюдського або такого, що принижує його гідність, поводження чи покарання (ст. 7). У статті 5 Кодексу поведінки посадових осіб по підтриманню правопорядку зазначається, що жодна посадова особа по підтриманню правопорядку не може здійснювати, підбурювати або терпимо ставитися до будь-якої дії, що являє собою катування чи інші жорстокі, нелюдські або такі, що принижують гідність, види поводження та покарання.

Слідчий постійно впливає на людей (свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених) своїми владними повноваженнями, виховними

¹ Див.: Баєв О. Я. Уголовно-процессуальное исследование: система и ее качество. – М., 2007. – С. 21.

заходами, процесуальними засобами примусу. У цьому відношенні дуже важливим є встановлення межі між правомірним впливом і забороненим, між психологічним впливом і насильством. Слід зазначити, що кримінально-процесуальна діяльність передбачає здійснення впливу на людину. Ретельний аналіз норм кримінально-процесуального законодавства свідчить про необхідність психологічного впливу, взаємодії, відсутність «безконфліктного» слідства. У деяких випадках закон передбачає також застосування фізичного впливу (затримання особи, обшук, освідування та ін.), пов'язаного з примусовими заходами.

У літературних джерелах мали місце спроби щодо визначення поняття психологічного впливу та його ролі у судово-слідчій діяльності. Зокрема, В. О. Коновалова вказує, що сутність психологічного впливу визначається комплексом прийомів, спрямованих на діагностику психічного стану особи свідка, обвинуваченого, підозрюваного та вибором найбільш ефективних прийомів виконання слідчої дії¹. М. І. Порубов пише, що психологічний вплив на допитуваного має полягати у створенні найбільш сприятливих умов для психічних процесів і прояву позитивних психічних властивостей особистості, у створенні для допитуваного ситуацій, які дозволяють одержувати від нього правдиві показання².

КПК України регламентує положення, які забороняють окремі засоби впливу в тих чи інших випадках. Так, ч. 3 ст. 22 КПК вказує, що забороняється домагатися показань обвинуваченого та інших осіб, які беруть участь у справі, шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів. Що таке «інші незаконні заходи», де межа між дозволеним і недозволеним — законодавець не розкриває. Тому в криміналістичній літературі точаться дискусії про можливість чи неможливість використання психологічних пасток, слідчих хитрощів, емоційних експериментів, психологічного реагенту та ін.

Проведене нами анкетування слідчих прокуратури та МВС України показує, що 54 % опитаних у своїй діяльності застосовують методи незаконного впливу. З них фізичне насильство використовують 3,7 %; погрози — 14,7 %; обман — 29,8 %; введення в оману щодо наявності доказової інформації — 92,6 %; культурну відсталість і релігійні забобони — 22,2 %; аморальні спонукання — 5,5 %³.

¹ Коновалова В. Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя. – К., 1973. – С. 102.

² Порубов Н. И. Научные основы допроса на предварительном следствии. – Минск, 1978. – С. 53.

³ Детальніше див.: Шенітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз): Монографія. – Х., 2007. – 432 с.

Про це свідчать також результати й інших досліджень. Так, з метою з'ясування ставлення працівників органів внутрішніх справ до катувань наукові співробітники Національної академії внутрішніх справ (нині Київський національний університет внутрішніх справ) у 2001 р. опитали 84 службові особи (керівних працівників карного розшуку і слідства). Майже всі опитані правильно визначили поняття катування як заподіяння фізичного болю і морального страждання, нанесення побоїв, мордування, залякування й приниження гідності затриманих громадян. 30 % опитаних підтвердили, що катування в Україні застосовують досить часто, 36 % вважають, що їх застосовують іноді, 33 % — дуже рідко і лише 3,5 % заперечували такі факти. Серед методів катувань, що застосовують в Україні (про які опитані чули), були названі, крім завдання фізичного болю і моральних страждань, нанесення побоїв і тілесних ушкоджень, мордування, залякування, приниження гідності, погрози, глузування, обман, мучення голодом, спрагою, відмова у відправленні природних потреб. 57 % опитаних визнали припустимість катувань у виняткових випадках; 77 % погодилися з думкою про те, що багато хто в Україні вірить у факт застосування міліцією катувань; 39 % вважають, що міліція не може ефективно працювати без застосування час від часу катувань; 32 % висловилися за застосування заборонених методів допиту в разі відсутності вибору; 45 % погодилися, що іноді корисно тимчасово припинити дію принципів захисту прав людини для досягнення блага для всіх; 50 % опитаних схиляються до думки, що влада в Україні знає про використання правоохоронними органами методів «третього ступеня», однак мало що робить для запобігання їх застосуванню¹.

Необхідно підкреслити, що психологічний вплив відрізняється від насильства своїм позитивним спрямуванням, свободою вибору тієї чи іншої позиції та поведінки. При насильстві людина істотно обмежена чи зовсім позбавлена можливості обирати для себе лінію поведінки. Виконання слідчої діяльності передбачає встановлення критеріїв допустимості засобів впливу: юридичного, етичного, гносеологічного, психологічного та ін.

Проблема допустимості засобів впливу на даний час є дуже актуальною. О. Р. Рагінов, розглядаючи співвідношення правомірного впливу та насильства, вказує, що грань між ними визначається свободою вибору тієї чи іншої позиції, тобто вільного прийняття рішення в умовах

¹ Див.: Беца А. Аргумент «третьей степени» // Зеркало недели. – 2002. – № 45 (429). – С. 6.

впливу і відсутності такого в умовах насильства¹. А. В. Дулов, характеризує психологічний вплив, зазначає, що при цьому не тільки є свобода вибору позиції, а й повинні створюватися умови для викладу своєї позиції, для її вибору. Особа, на яку здійснюється вплив, у всіх випадках залишається повноцінним суб'єктом процесуальних відносин, що обов'язково передбачає свідоме її відношення до всіх дій².

Важливого значення набуває встановлення місця психологічного впливу в криміналістичній тактиці, використання впливу при проведенні окремих слідчих дій. Тактика проявляється там і тоді, коли є спілкування, взаємовплив, протилежні погляди та інтереси. Співвідношення між психологічним впливом і тактичним прийомом можна простежити за двома основними позиціями: тактичний прийом є носієм психологічного впливу, практичною реалізацією методів впливу; психологічні методи впливу не можуть бути застосовані поза тактичними прийомами, бо психологічний вплив трансформується в тактичні прийоми³.

Вплив під час спілкування (особливо наочно це виявляється при використанні вербальних засобів спілкування) зароджується на мовній основі в психіці одного учасника і передається за допомогою мовних засобів (слова, звороти мови тощо) і експресивно-емоційних проявів (міміка, пантоміміка, розміщення в мові експресивно-значенневих акцентів та ін.) у психіку іншого⁴. У процесі спілкування одна людина звертається до іншої або з повідомленням, або із запитанням, або пропонує, просить чи наказує що-небудь зробити. У цьому відношенні мовний вплив може бути трьох видів залежно від специфіки психологічного механізму такого впливу: 1) інформування; 2) переконання; 3) навіювання⁵.

З метою визначення найбільш раціональних шляхів підвищення організаційно-тактичних засобів здійснення досудового слідства співробітниками Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України за спеціально розробленою анкетною було прове-

¹ Див.: Ратинів А. Р. Судебная психология для следователей. – М., 1967. – С. 262–264.

² Див.: Дулов А. В. Судебная психология. – Минск, 1975. – С. 165–167.

³ Див.: Шенітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз): Монографія. – Х., 2007. – С. 95.

⁴ Див.: Лукашевич В. Г. Криміналістическая теория общения: постановка проблемы, методика исследований, перспективы использования. – Киев, 1993. – С. 125.

⁵ Див.: Леонтьев А. А., Шахнарович А. М., Батов В. И. Речь в криминалистике и судебной психологии. – М., 1997. – С. 33–40.

дено опитування 320 слідчих. На думку проанкетованих практичних працівників, ефективність окремих організаційно-тактичних засобів поряд із результатом повинна також визначатися із врахуванням оптимальності їх застосування, тобто щоб ці засоби застосувалися відповідно до чинного законодавства (60,3 %), своєчасно (52,8 %), на високому професійному рівні (36,9 %), з належною фіксацією отриманих результатів згідно з приписами кримінально-процесуального закону (43,4 %), залученням спеціалістів різних галузей знань (27,2 %), використанням необхідних тактичних прийомів, їх комплексів (24,9 %), застосуванням необхідної криміналістичної техніки (20,9 %), з дотриманням відповідних тактичних рекомендацій (10,9 %). При цьому слідчі вважають, що найбільш ефективними тактичними прийомами розв'язання конфліктних ситуацій є: максимальна деталізація показань — 42,8 %; пред'явлення доказів із нарощуванням їх викривної сили — 42,5 %; зіставлення показань з іншими доказами — 41,3 %; стимулювання позитивних якостей підозрюваного, обвинуваченого — 32,8 %; роз'яснення положень закону — 24,1 %; використання конфліктних стосунків між співучасниками злочину — 19,6 %; оголошення показань інших осіб — 10,3 %; пред'явлення з початку ключового доказу з роз'ясненням того, що він не є останнім — 6,9 %¹.

Тактичні прийоми повинні мати високоморальні параметри, які не допускають приниження людини. З діяльності слідчого (судді) слід усунути прийоми, що містять обман², ґрунтуються на неправдивій інформації або необізнаності осіб, передбачають вплив на психіку людини магнітних бурь, біоритмології, екстрасенсорики, гіпнозу тощо. Проведене нами інтерв'ювання слідчих прокуратури та МВС України дало змогу встановити, що 9 % опитаних практичних працівників намагаються у своїй діяльності використовувати нетрадиційні прийоми, вважаючи, що вони мають давати позитивні результати.

¹ Див.: Шенітько В. Ю., Журавель В. А. Шляхи підвищення ефективності організаційно-тактичних засобів здійснення досудового слідства (за матеріалами опитування слідчих) // Слідча практика України. – Вип. 6. – Х., 2007. – С. 18–24.

² У криміналістичній літературі питання про використання обману у слідчій діяльності є дискусійним. Так, Р. С. Белкін зазначає, що обман (із дотриманням певних обмежень) служить одним із засобів подолання протидії розслідуванню. Його допущення – більш або менш адекватна відповідь на розповсюдженість та витонченість протидій, до яких останнім часом звертаються не тільки винуваті у правопорушенні особи, а й інші особи аж до корумпованих представників правоохоронних органів (див.: Белкін Р. С. Криміналістика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. – М., 2001. – С. 114).

Таким чином, побудова нового характеру стосунків між державою та громадянином вимагає створення оригінальної процедури, заснованої на принципах змагальності, захисті конституційних прав і свобод особистості і поваги до її честі та гідності. Допустимість психологічного впливу означає, що він не повинен принижувати гідність особи, а також викривлювати перспективи досягнення істини по справі.